

Əhməd Cavad və ədəbi dilimiz

Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim. Naxçıvan Dövlət Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış şairi Əhməd Cavadın yaradıcılığı linqvistik baxımdan tədqiq edilir, şairin ədəbi dilimizdəki mövqeyi müəyyənləşdirilir və onun Azərbaycan dilinə münasibəti aydınlaşdırılır. Araşdırmada Əhməd Cavadın sözlərə mənə verməsi, yeni ifadələr yaratması məsələsinə də toxunulur. Tədqiqat zamanı indiyə qədər lüğətlərdə qeyd olunmayan bir sıra sözlərdən də bəhs edilir. Həmin sözlərin üzə çıxarılması üçün bədii dilin araşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

dil, üslub, söz,
ifadə, mənə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.01.2023
qəbul edilib: 21.02.2023

Ahmad Javad and our literary language

Sadagat Hasanova

Doctor of Philology, Professor, Honored teacher. Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

In the article, the creativity of the well-known poet of Azerbaijan, Ahmad Javad, is studied from a linguistic point of view. In this process, the position of the poet in our literary language is defined and his attitude towards the Azerbaijani language is clarified. The research also touches on the issue of Ahmad Javad giving meaning to words and creating new expressions. At the time of the study, which was not mentioned in the dictionaries until now a number of words are also mentioned. In order to reveal those words, the necessity of researching the artistic language is justified.

KEYWORDS

language, style, word, expression, meaning

ARTICLE HISTORY

Received: 11.01.2023

Accepted: 21.02.2023

Giriş / Introduction

Ədəbi dilin bədii üslubu dil tariximizi, müxtəlif dövrlərdə dilimizdə baş verən hadisələri, ümumxalq danışığını, yeri gəldikcə dialekt leksikasını yaşadan zəngin və maraqlı qaynaqlardan biridir. Sözsüz ki, bədii dilimizin inkişafı söz sənətkarları olmadan mümkün deyil. Bu mənada, ayrı-ayrı yazarların yaradıcılığının linqvistik baxımdan araşdırılması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Bu proses aşağıdakı cəhətlərə görə zəruri hesab edilir:

1. Hər bir sənətkarın dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onun ədəbi dilimizdəki mövqeyini üzə çıxarır və dilimizə münasibətini təyin edir.
2. Müxtəlif söz ustalarının linqvistik baxımdan araşdırılması ədəbi dilimizin dərinə və hərtərəfli öyrənilməsinə imkan yaradır.

Əhməd Cavad yaradıcılığına müraciət məhz yuxarıdakı xüsusiyyətlərə görə aktualdır.

Əhməd Cavadın yaradıcılığı poeziya dilimizin milli qaynaqlarındandır. Latin qrafikalı əlifbanı müdafiə edən ilk ziyalılardan olan, Balkan müharibəsində iştirak edən, könüllü əsgər kimi İstanbulun azadlığı uğrunda döyüşən, I Dünya Müharibəsində ermənilərə qarşı vuruşaraq XX yüzillikdə “şəhidlik”, “qaçqınlıq” məfhumlarının mahiyyətini hamıdan əvvəl dərk edən Əhməd Cavadı “poeziyanın Rəsulzadəsi” adlandıranlar səhv etməyiblər. O, üçrəngli poeziyamızın dil zənginliyini təsdiq edən və seçilən qələm sahiblərindən olmuşdur.

Şairin poeziyasına bələd olduqca sözün qüdrətinə heyran qalmamaq mümkün deyil. Əslində, onun işlətdiyi sözlər adi dil materiallarıdır. Lakin şair onları elə məqam və mənalara salır ki, dilimizin poetik təzahürü üzə çıxır. Gurultulu, təmtəraqlı söz və ifadələrdən uzaq olan şair dilimizə münasibətdə qeyri-adi dərəcədə həssasdır. Əhməd Cavadın 1913-cü ildə yazılmış “Dilimiz” şeiri onun mövzu ilə bağlı vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymaqla yanaşı, şairin dilçi-alim qənaətləri səviyyəsindəki elmi-nəzəri fikirlərini də oxuculara tanıdır:

Baxaq dilimizə, nələr görünür?
Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.
Yazan düşünmədən yazsa da belə,
Oxucu beş-on gün gərək düşünə:
Ki, anlasın bu söz ərəbmi, farsımı? [4, s.102]

XX əsrin əvvəllərində dilimizin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli alınmalar çoxluq təşkil edirdi. “Dilə alınmaların keçməsi müxtəlif səbəblərlə – məcburiyyət,

başqa xalqlarla çoxşaxəli elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələr, obyektiv dil hadisələri, coğrafi şərait və s. ilə bağlıdır və həmin səbəblərin hamısı dilimizdəki alınmaların varlığını şərtləndirir” [6, s.51]. Lakin Əhməd Cavadın yaradıcılıq dövrü dilimizdəki alınmaların, xüsusilə də ərəb-fars dillərindən keçmə sözlərin çoxluğu, işləkliyi və öz sözlərimizi sıxışdırdığı bir zamana təsadüf edir. Hər dövr üçün dildə zəruri olmayan alınmaların işlənməsi zərərliyə. Bu baxımdan Əhməd Cavadın yuxarıdakı misraları lazımsız alınmalara qarşı etiraz örnəyidir. Şair alınma sözlərə qarşı çıxmaqla yanaşı, mənasız sözlərin işlənməsini və ya sözlərin mənasının anlaşılmaqlığını da qəbul etmir:

O ki qaldı mənə... anlayan hanı.
Çoxları anlamaz millətdən, aydın,
Bircə parçasını şair yazanın [4, s.102].

Dilin inkişaf və saflığında söz sənətkarlarının rolu böyükdür. Bunu nəzərə alan Əhməd Cavad dilin leksik tərkibinin yad sözlərlə doldurulmasında şairlərin də rolunun olduğunu göstərir:

Gün oldu şairlər göyə çıxdılar,
Bu yazıq millətə ordan baxdılar.
“Od” etmədi, yağdı “atəş” başına,
“Siyah” qondardılar “qara” qaşına.
Alınır “dil”ləri, “zəban” verilir,
İsmaqlanıb “baran”, “yağmur” kəsilir.
“Ağ”ları “bəyaz”a, “sarı”sı “zərd”ə
Döndü, can dayanmaz bu ağır dərdə [4, s.102-103].

Tarixən dildə aktiv mövqeli sözlərin qarşılığı ilə əvəz edilməsi və bu prosesdə alınmalara üstünlük verilməsini şair haqlı olaraq “ağır dərd” hesab edir. Bu, bütün zamanların, o cümlədən, çağdaş dövrümüzün də mühüm problemlərindəndir:

Dəyişdi hər şeyi, “bum” oldu “bayquş”,
“Əlbəsə” geyildi, “paltar” qaldı boş.
“Düzlüy”ün yerində bir “istiqlamət”
Görərək, yeməli, zənn etdi millət.
Çalındı “qardaşı”, gəldi “bərədər”,
“Bacı”nın yerində “həmşirə” gəzər [4, s.103].

Əhməd Cavad dildə yad sözlərə önəm verilməsini “qiyamətə” bənzədərək “el oğlu” adlandırdığı dilimizin yazarlar tərəfindən farsla ərəbin “həmvətən”inə çevrilməsinin yaxşı nəticə verməyəcəyini göstərir:

Nədir bu qiyamət, nə işdəsiniz?
 Ey bizim qocaman ədiblərimiz?
 Yaxasından tutub bu “el oğlunu”
 Fars ilə ərəbin bir “həmvətən”i
 Şəklinə soxdunuz, baxınız sonra,
 Oxunacaq lənət belə yazana! [4, s.103]

Əhməd Cavadın dilimizlə bağlı narahatlığına səbəb olan məsələlər bu gün də aktualdır. Sadəcə olaraq ərəb və fars sözlərini Avropa mənşəli sözlər, xüsusilə də ingilis sözləri əvəz edir. Şairin çaldığı “həyəcan təbili”nə dövrümüzdə daha çox ehtiyac duyulur.

Dilimizin təəssübkeşi kimi ədibin bədii sənətkarlıq keyfiyyətləri zəngindir və onların linqvistik cəhətdən araşdırılması bir sıra poetik dilçilik faktlarının bilinməsinə imkan yaradır. Şairin bədii sözişlətmə və ifadəyaratma bacarığı, demək olar ki, onun bütün yaradıcılığı boyunca müşahidə olunur. Onun qələminə məxsus aşağıdakı ifadələr bu fikri bir daha təsdiq edir: *sevda buludu, cəhalətin kor pəncəsi, telli yıldız, açıq gözlü rəya, qara bəxtin buludu, fəraq ocağı, sevgipərəst, qəlbın istinadgahı, ömrün oğlan çağı, qəzəl hörmək, könüllər sultanı, avara tellər, can quşu, dalğalı gülüş, palaz bığı, insanlıqdan qovulmaq, dinin dili, qıldıqsız günəş, ölüm padşahı, ehtişam əsiri, fikri dərinləşdirən qıvrıq saçlar, vicdan pəncəsi, yavan sözlər, zülm daşı, sağlam iman, sevdalı gediş, dərdli gediş, kainatın sazı, qələmlərin düşüncəsi, daldı dərd, eşşək naşısı, şair bileti, xor ləhcəsi* və s.

İfadələrdəki “qıldıqsız” sözü maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdəndir. Bu söz dialekt faktı olsa da, bədii dildə aktiv mövqeyi ilə seçilir. Əslində, bəzi qaynaqlarda, məsələn, filoloq Kübra Quliyevanın “Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər” adlı əsərində qeyd olunan, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə “dinsiz, məzhəbsiz” anlamını daşıyan, dil vahidi kimi verilən bu söz Borçalı, Qazax, Şəmkir və Tovuz bölgələrinə aid edilir [7, s.150; 2, s.296]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də “qıldıq” – inam, etiqad, inanma, “qıldıqsız” – inamsız, etiqadsız, inanmayan, etibarsız mənalarını ifadə edən leksik vahidlər kimi təqdim edilmişdir [3, s.134]. Lakin dilçi-filoloq Bəşir Əhmədovun hazırladığı “Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr” adlı kitabda “qıldıqsız” sözünün işi səliqə-sahmanla yerinə yetirməyən adamlar haqqında deyildiyi göstərilir [Əhmədov B. Bakı, 2015]. Fikrimizcə, Əhməd

Cavadın qələmində bu söz son anlamına, “səliqə-sahmansız” mənasına daha uyğundur. “Qıldıqsız (sahmansız) günəş” daha poetik səslənir və burada Əli Kərimin “*Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi, Qayıt, sahmana sal bu kainatı*” misraları yada düşür.

Sözsüz ki, bədiilik elmi olan poetikada deyim mədəniyyəti, obrazlılıq və üslub gözəlliyi əsas məsələdir. Bədi dildə sözlər poetik məramla xidmət göstərərək mühüm məntiqi-üslubi səciyyə daşıyır. Bu mənada, Əhməd Cavadın dilində müraciət obyektləri də diqqəti çəkir. Onun “Dan ulduzu” şeirinə nəzər salaq:

Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü,
Yetiş imdadıma, ey Dan ulduzu!
Barı sən gəl, mənə yuxu gəlmədi,
Yetiş fəryadıma, ey Dan ulduzu! [4, s.108]

Dilimizin semantik zənginliyindəndir ki, nəinki əsas, hətta köməkçi nitq hissələrinin də bədiilik yaratmaq imkanları vardır. Bu baxımdan bağlayıcı, ədat və nidalar xüsusi ilə fərqlənir. Belə ki, onların emosionallıq və ekspressivliyə malik xüsusiyyətləri poetik dildə daha güclü səslənir:

Qudurğan qasırğa, çarpaşlıq yollar,
Yolumda zülmət var, uçurumlar var.
Yetiş ki, ömrümün karvanı ağlar,
Aman, gəl dadıma, ey Dan ulduzu! [4, s.108]

Köməkçi nitq hissələri bədi mətnin semantikasında mühüm əhəmiyyət daşıyaraq hiss və duyğuların arzu edilən səviyyədə çatdırılmasında özünəxas rola malikdir. Bu, onu deməyə imkan verir ki, dildə nəinki sözlərin, hətta adi bir işarənin də mahiyyəti vardır. Köməkçi nitq hissələri bəzən o qədər fəallaşır ki, bədi vasitələrdən seçilmir. Bəzən eyni köməkçi nitq hissəsinin bir söz daxilində fərqli işlənməsi məqamları ilə də qarşılaşırıq:

Tezcənə başa vurur
Yarıda öz ömrünü! [4, s.197]

Yuxarıdakı örnəkdə “tez” zərfinə qoşulmuş *-cə* ədatından sonra *-nə* hissəsinin gəlməsi fikri daha gücləndirir.

Bu ağır başlıca baxışın mənə
Qanlı əfsanələr söylər, a dağlar! [4, s.210]

Buradakı “ağır başlıca baxış” maraqlı və orijinal ifadələrdəndir. Adətən, insana aid olan “ağır başlı” qeyri-təyini ismi birləşməsinin “baxış” sözünə epitet seçilməsi diqqəti cəlb edir. İfadənin ikinci tərəfinə artırılan *-ca* ədatına görə fikir bir qədər də qüvvətlənir.

Bu sönük ulduzlar məni aldadır,
Süzgün gözlərinlə gəl “onu” andır!
Gözlərim yolunda, üzüm haqdadır,
Aman, sən “yox” demə, ey Dan ulduzu! [4, s.108]

Poetik dilin bədiilik imkanlarının zənginləşdirilməsində, şeir mətnində hiss və həyəcan yaradılmasında bağlayıcı, ədat və nidaların rolu yuxarıdakı örnəkdən aydın şəkildə bəlli olur.

Əhməd Cavadın “Dan ulduzu” şeirini oxuyanda Cəfər Cabbarlının eyni adda, eyni ritmdə, eyni ölçü və bölgüdə yazılmış şeiri yada düşür. Bu, sənətkarların bir-birinə təsirini göstərir. Fikrimizcə, Əhməd Cavadın 1914-cü ildə yazılmış şeiri Cəfər Cabbarlıda dərin maraq oyatmışdır.

Şairin dilində çox sayda hikmətli fikirlərlə qarşılaşmaq olar:

Namussuzluq çox alçaqdır,
Bizi haqq da dinləməz!
Qorxaq, alçaq bir millətə
Tanrı da yol göstərməz! [4, s.109]

Yaman günün ömrü azdır [4, s.111].

Böyük dərddir Vətən dərdi [4, s.111].

Bəncə, dərdin ən yamanı
İtirmək dərd anlayanı [4, s.134].

Bayatı ağız ədəbiyyatına məxsus janr kimi səciyyələndirilib xalq yaradıcılığına xas hesab edilsə də, söz xəzinəmizdə müəllifli bayatılar da vardır. Şairlər arasında bayatı müəllifləri azlıq təşkil edir. Onlardan biri də Əhməd Cavaddır:

Dağlara dolu düşdü,
At gəzib, nalı düşdü.
Ölsəm, yol üstə basdır,
Bəlkə yar yolu düşdü [4, s.187].

Bu fikrin qoşmadakı ifadə variantına Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da rast gəlirik. Hər iki sənətkarda lirizmin dərin ifadəsi insanı heyran edir.

Qazdır məzarımı çeşmə başında,
Sal sinəm üstündən yol, incimərəm [1, s.56].

Əhməd Cavadın bir çox bayatıları hazırda xalq mahnılarının mətnlərində səslənir və bu bayatıların müəllifli olduğunu bilənlər ya yoxdur, ya da az saydadır.

Əzizim, gözdə qara,
Sürmə çək gözdə qara.
Əziz yar gözləməkdən
Qalmadı gözdə qara [4, s.186].

Əziziyəm, Gəncə var,
Şəki, Şirvan, Gəncə var.
El bilir, ayrılmışıq,
Məhəbbət öluncə var [4, s.189].

Əhməd Cavadın dilində xalqımızın qədim deyimlərindən olan qarğışlar da müəyyən mövqeyə malikdir:

Əzizim, hara gəlsin,
Zülfünü dara, gəlsin.
Mənsiz bayram eyləsən,
Bayramın qara gəlsin! [4, s.164]

Və ya hamının ağı kimi tanıdığı aşağıdakı qəmli bayatının da müəllifi Əhməd Cavaddır:

Dağların qarı mənəm,
Gün düşsə, ərimərəm.
Qəbrim quzeydə olsa,
Cavanam, çürümərəm [4, s.166].

Yas mərasimlərində bu ağını dəfələrlə eşitmişik. Fərq burasındadır ki, el dilində üçüncü misra belə səslənir: “*Qəbrimi quzeydə qaz*”.

Əhməd Cavadın bayatılarında maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, onun dilində “o” işarə əvəzliyindən “ho” kimi istifadə olunur:

Samovar dolub daşar,
Ho gül kimə yaraşar?
Ho gül bizə olmasa,
Tamam dağ-daş ağlaşar [4, s.178].

Yanaşa beş otaqlar,
İçində qızıl taxtlar.
Bir-bir yadıma düşür
Ho gəlib keçən vaxtlar [4, s.179].

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə işarə əvəzliyi mövqeyində Dərbənd və Tabasaran dialekti kimi qeyd edilən bu söz, görünür, yalnız həmin məkanlarla məhdudlaşmır.

Şairin “Pambıq dastanı” əsərinin dili bir çox cəhətdən maraqlıdır. Bu mənada əsərin dilindəki təsadüfi alınmalar diqqət cəlb edir. Pambığın müxtəlif xalqların dilindəki adını göstərən müəllif, əslində, onun şöhrətinin yayıldığı məkanların coğrafiyasını bədii dilə gətirir. Özbək dilində “paxta”, qırğız və kazak dilində “maxta”, Çində “hoam ien”, Xarəzmdə “Amerkan qoza” və s. adlanan pambığın yapon dilində “ağac yunu” mənasında işlənməsindən bəhs edən şairin dili həmin alınmalarla ağırlaşmır, buradakı varvarizmlər onun məqsədini aydınlaşdırır. Pambığı quşbaşı yağan qara, ağ gülə bənzədən, haqqında “gülxətmiyə naz satan”, “ağ masal” ifadələrini işlədən şairin həmin əsərində “çətək” sözü ilə qarşılaşdıq, lakin lüğətlərdə ona rast gəlmədik:

Təpələr çətəyində
Sallanır qəşəng-qəşəng [4, s.242].

Bundan başqa, “Pambıq dastanı” əsərinin dilində işlənən “hiyə”, “sarğılamaq” sözləri də lüğətlərimizdə, hətta Kübra Quliyevanın “Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər” adlı monoqrafiyasında qeydə alınmamışdır:

Qızlara “gəl-gəl” deyən
Arançıya bir hiyə [4, s.243].

Bərəkətli ellərdə
Kölgəni sarğıladı [4, s.244].

Bunlar şairin dilinin dərinədən öyrənilməsinə əsas verir. Belə ki, poetik dildə elə faktlar vardır ki, onlar heç bir lüğətə düşməyib. Həmin faktlar dilimizin zənginliyini

göstərən dil vahidləridir. Xüsusilə də milliliyi ilə seçilən feillərin üzə çıxarılması maraqlı və zəruri işlərdəndir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Əhməd Cavad araşdırılmağa layiq ədəbi simalardandır. O, nədən, kimdən, haradan yazırsa-yazsın, yaradıcılığında vətənin təbiəti mövzusu öndə gəlir. Poeziya xəritəsində Gəncəni, Göygölü, Kürü, Arazı qırmızı xətlə cızan şair xüsusi adları bədii obraza çevirməkdə öndə gedən söz ustalarındandır.

Mənim üçün
Kür baş vurur hər yerə,
Araz Məcnun olub
Düşüb çöllərə [4, s.250].

Bir zamanlar Əhməd Cavad deyirdi:

Millətimin tarixinə
Şan-şöhrət əkməliyəm! [4, s.206]

O, doğrudan da, üçrəngli poeziyamızın şan-şöhrəti olaraq xüsusi mənəvi yaşam qazanan söz sənətkarlarından biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və ədəbi dili tarixində imzası olan şairlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Aşıq Ələsgər. (2004). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 400 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb. 568 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Dörd cildə, III c. Bakı, Şərq-Qərb. 672 s.
4. Əhməd C. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 296 s.
5. Əhmədov B. (2015). “Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr”. Bakı, Altun Kitab.
6. Həsənova S. (2006). “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri. Bakı, 298 s.
7. Quliyeva K. (2019). Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər. Bakı, Elm və təhsil. 288 s.